

РОЗДІЛ 6

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.33

ОБ'ЄКТИВНІ ОЗНАКИ ТА СИСТЕМАТИЗАЦІЯ ЗЛОЧИНІВ ПРОТИ МИРУ, БЕЗПЕКИ ЛЮДСТВА ТА МІЖНАРОДНОГО ПРАВОПОРЯДКУ

OBJECTIVE SIGNS AND SYSTEMATIZATION OF CRIMES AGAINST PEACE, HUMAN SECURITY AND INTERNATIONAL LAW AND ORDER

Акулова Н.В.,
аспірант кафедри кримінального права та процесу
ВНЗ «Національна академія управління»

Стаття присвячена дослідженню проблем, пов'язаних із визначенням об'єкта, та систематизації злочинів проти миру, безпеки людства і міжнародного правопорядку. Дається власне розуміння систематизації злочинів розділу XX Кримінального кодексу України.

Ключові слова: кримінальне право, злочини проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку, систематизація, об'єкт.

Статья посвящена исследованию проблем, связанных с определением объекта, и систематизации преступлений против мира, безопасности человечества и международного правопорядка. Приводится собственное понимание систематизации преступлений раздела XX Уголовного кодекса Украины.

Ключевые слова: уголовное право, преступления против мира, безопасности человечества и международного правопорядка, систематизация, объект.

The article is devoted to the study of problems related to the definition of the object and the systematization of crimes against peace, human security and international law and order. The proper understanding of the systematization of crimes in section XX of the Criminal Code of Ukraine is given.

So far, there is no criminal encroachment, public relations exist as an object of criminal law protection, and even after the commission of a crime, these relations act as the object of a crime. Between the object of the crime and the criminal act, there is, conventionally speaking, a permanent connection: while there is no crime, criminal acts – there is no object of the crime, there is a crime – there is the object of this crime. Thus, the object of a crime is a social relationship protected by the Criminal Code of Ukraine, which is perpetrated by a criminal act.

The development of the problem of systematization of crimes against peace, the security of mankind and international legal order, and the criminal law setting the responsibility for these crimes, has an important theoretical and practical significance, since it provides an opportunity not only to organize this category of crimes and consider them as a certain logically coordinated system, but also to determine their most significant features (attributes), which they differ from other crimes.

Key words: criminal law, crimes against peace, human security and international law, systematization, object.

Вітчизняні вчені завжди зазначали, що питання визначення об'єкта злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку мають надзвичайно велике значення, перш за все, для систематизації в кримінальному законі таких протиправних діянь [1, с. 101; 2, с. 80].

Говорячи про об'єкт злочинів розділу XX Особливої частини Кримінального кодексу (далі – К. К.) України, треба зауважити, що ще в середині минулого століття вперше Комісією міжнародного права Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) були розмежовані ординарні міжнародно-протиправні діяння («публічні делікти») і виключно серйозні порушення міжнародного права («міжнародні злочини») [3, с. 102–103].

Формування такої галузі міжнародного і національного права, як міжнародне матеріальне кримінальне право, припадає на початок 90-х рр. Саме тяжкі міжнародні злочини стали основним предметом його регулювання: злочини проти миру, злочини проти людства та військові злочини. У науці прийнято міжнародне кримінальне право в такому вузькому розумінні називати універсальним [4, с. 439–457].

У наш час за умов універсалізації міжнародного правопорядку і прагнення держав до «юридичної стандартизації» інститут індивідуальної кримінальної відповідальності за міжнародні злочини отримав додатковий імпульс для розвитку. Рада Безпеки ООН в ініціативному порядку надала структурам міжнародного правосуддя інституційну завершеність і авторитетний характер їхньої судової практики з питань відповідальності за тяжкі міжнародні злочини.

Так, органи міжнародної кримінальної юрисдикції перетворюються в наднаціональні й універсальні, утискаючи у сфері своєї виключної компетенції традиційне поняття «суверенна кримінальна юрисдикція», засноване на концепції національної території і невторчання у внутрішньодержавні справи [5].

Щодо вітчизняної наукової класифікації український дослідник В.А. Василенко виділяє три види міжнародних правопорушень (ординарні міжнародні правопорушення, небезпечні міжнародні правопорушення, тяжкі міжнародні злочини) і відносить до категорії тяжких міжнародних злочинів міжнародні правопорушення, ознаки яких, зазвичай, чітко сформульовані в міжнародних договорах, угодах та інших актах, що відіграють особливу роль у системі норм міжнародного права. Вони тягнуть за собою не тільки відповідальність держави, а і міжнародну відповідальність винних посадових осіб [6, 187].

Серед українських вчених поширена така думка: «в українській науці міжнародного права міжнародно-правові порушення за характером наслідків і ступеня небезпеки ділять на три види: тяжкі міжнародні злочини; серйозні міжнародні правопорушення; ординарні міжнародні правопорушення. Найбільш тяжкі міжнародні злочини – це такі міжнародні правопорушення, які ставлять під загрозу знищення існуючий міжнародний порядок, впливають на права і інтереси всього світового співтовариства, як правило, здійснюються з неправомірним застосуванням збройних сил, інших неправомірних примусових заходів, ставлять

під загрозу існування держави тощо» [7, с. 1141–15]. Така позиція дає змогу вченим дійти висновку, що поняттям «тяжкі міжнародні злочини» охоплюються діяння держав та індивідів [3, с. 94].

Згадана концепція підтримується багатьма українськими вченими, так професор Е.Л. Стрельцов стверджує, що відповідно до прийнятої в міжнародному праві класифікації, кримінальна відповідальність фізичних осіб настає за вчинення таких злочинів:

1) міжнародні злочини, відповідальність за які фізичні особи несуть тільки за умови, що їхні діяння пов'язані зі злочинною діяльністю держав;

2) за вчинення злочинів міжнародного характеру [8, с. 424].

Щодо злочинів міжнародного характеру професор Е.Л. Стрельцов зауважує: «у цілому ці злочини не мають безпосереднього зв'язку зі злочинною діяльністю конкретної держави, як злочини, зазначені в попередній групі. Але водночас вони посягають на міжнародний і національний правопорядок, на мирну співпрацю держав у сфері економіки, торгівлі, права і свободи людини, інтереси юридичних осіб. Усе це дозволяє говорити, що вони є суспільно небезпечними для багатьох держав. Водночас у масштабі однієї держави, очевидно, неможливо здійснити весь комплекс заходів із протидії таким злочинам <...> За своєю юридичною природою такі злочини, на відміну від міжнародних злочинів, є достатньо «звичайними», проте в них присутній «іноземний елемент»» [8, с. 420].

Далі, аналізуючи особливості злочинів міжнародного характеру та їхню відмінність від міжнародних злочинів, Е.Л. Стрельцов зазначає: «а) держава за вчинення злочинів міжнародного характеру громадянами відповідальності не несе. Кримінальної відповідальності підлягають тільки фізичні особи на основі міжнародних угод, але за кримінальними законами іншої держави. Проте держава-учасник угоди по боротьбі з такими злочинами має трансформувати норми конкретної конвенції у своє кримінальне законодавство; б) злочини міжнародного характеру здійснюються на території декількох держав, або їх співучасниками є іноземці, або наслідки злочинів виявляються за межами держав, в яких вони були здійснені <...>; в) конвенційність, це означає, що необхідна міжнародна угода, яка встановлює злочинність і караність конкретного діяння; г) ці злочини загалом неоднорідні за своїм характером і змістом. Частина з них межує зі «звичайними» злочинами, які передбачені в кримінальному законодавстві інших держав <...>» [8, с. 420].

Треба зазначити, що сучасна термінологія, яка використовується для позначення поняття злочину, що функціонує у сфері міжнародного права, не відрізняється одноманітністю. На думку професора В.П. Панова, в різних джерелах злочини міжнародного характеру іменуються по-різному: «міжнародні кримінальні злочини», «кримінальні злочини міжнародного характеру», «міжнародні злочини кримінального характеру», «конвенційні злочини», «транснаціональні злочини» тощо [9, с. 67].

Дослідник вважає, що загдані відмінності мають термінологічний характер і фактично є синонімами: «Вказані злочини найчастіше посягають на внутрішньодержавний, національний лад. Одночасно вони порушують інтереси інших країн або міжнародного співтовариства, підриваючи основи співробітництва держав і інші сторони міжнародних відносин. За своєю юридичною природою вони у своїй більшості можуть бути віднесені до загальнокримінальних злочинів, ускладнених «іноземним елементом» [9, с. 707–1]. Отже, професор В.П. Панов ототожнює поняття «злочин міжнародного характеру», «загальнокримінальні злочини, ускладнені «іноземним елементом»» і «транснаціональні злочини».

Яскравою ілюстрацією кодифікації норм-принципів про відповідальність за міжнародні злочини є Римський статут

Міжнародного кримінального суду 1998 р. [10]. Тут були зібрані у систему і кодифіковані принципи відповідальності за злочини проти миру та безпеки людства: презумпція осудності особи; неприпустимість посилання на офіційне або посадове становище; відсутність імунітету глав держав; індивідуальна кримінальна відповідальність; неприпустимість виправдання шляхом посилання на наказ начальника або припис закону; заборона зворотної сили норми міжнародного кримінального права; заборона нелюдського чи такого, що принижує гідність, поводження або покарання; неминучість відповідальності та невідворотність покарань; принцип *non bis in idem* (заборона повторного кримінального переслідування за той самий злочин); незастосування амністії та строків давності; універсальна дія норм міжнародного кримінального права у просторі [11, с. 25].

З огляду на зазначене, повертаючись до питання щодо об'єкту посягання на життя представника іноземної держави, треба зауважити, що найбільш поширеною серед науковців є теорія, за якою об'єкт злочину – це те, на що посягає злочинне діяння, чому воно заподіює або може заподіяти шкоду. Але на цьому будь-яка єдність і закінчується. Питання ж про те, чому саме злочинне діяння заподіює або може заподіяти шкоду, є одним із найбільш спірних у науці. Сьогодні у вітчизняній науці кримінального права існує два діаметрально протилежні концептуальні підходи до проблеми об'єкта. Одна концепція об'єктом злочинів визнає сукупність суспільних відносин, інша – блага, цінності й інші сфери життєдіяльності людей. Обидві концепції мають своє історичне коріння та сучасних послідовників [12, с. 172].

Визнання суспільних відносин об'єктом злочинних посягань донедавна вважалося в нашій науці єдиною думкою [13; 14; 15].

Свого часу професор М.Й. Коржанський зазначав, що у визнанні суспільних відносин загальним об'єктом злочину міститься позитивний висновок про те, що всякий злочин посягає на суспільні відносини. Оскільки правильно, що всі злочини посягають на суспільні відносини, то також слушно і те, що кожен з них окремо також посягає на суспільні відносини [16, с. 27].

Вважалося, що без визнання суспільних відносин об'єктами злочину неможливо пояснити суспільну небезпеку діяння. Отже, об'єкт злочину – це суспільні відносини, поставлені під охорону кримінального закону, порушенням яких заподіюється соціально небезпечна шкода.

Тут треба зазначити, що з початку існування концепції об'єкту злочину як суспільних відносин єдністю думок серед її прихильників спостерігається лише в частині проголошення загального постулату. На це свого часу вказував професор В.К. Глистин: «загальний постулат не завважає різному характеризувати структуру суспільних відносин, а при визначенні безпосереднього об'єкта злочину суспільні відносини починають «зникати», підмінюватися частіше за все «інтересами»» [17, с. 84].

Засновник теорії об'єкта як суспільних відносин професор А.А. Піонтковський стверджував, що безпосередній об'єкт може бути суспільними відносинами, але в більшості випадків ними не є [18, с. 142].

В основі правової доктрини лежить положення, що структурними елементами суспільних відносин є: а) суб'єкти (носії відносин); б) предмет, з приводу якого існують відносини; в) соціальний зв'язок (суспільно значуща діяльність) як зміст відносин.

Учасниками (суб'єктами) суспільних відносин є фізичні та/або юридичні особи. Академік В.Я. Тацій стверджує, що суспільні відносини завжди виражають певні зв'язки між людьми в процесі їхнього матеріального і духовного життя [19, с. 19–20].

Предметом суспільних відносин визнається все те, з приводу чого або у зв'язку з чим існують ці відносини. Деякі автори всі суспільні відносини, залежно від особливостей

їхнього предмета, поділяють на дві групи – матеріальні та нематеріальні. Відносини, до складу яких входить матеріальний предмет (життя і здоров'я, майно, ліс, водойма, дикі тварини тощо), називають матеріальними. У нематеріальних відносинах функції предмета виконують вже інші соціальні цінності [20, с. 99]. Соціальний зв'язок між учасниками суспільних відносин, який є третім обов'язковим структурним елементом відносин, фактично являє собою зміст самих суспільних відносин. Соціальний зв'язок – це певна взаємодія, певний взаємозв'язок суб'єктів суспільних відносин [14, с. 42–48]. Однак, на думку професора В.П. Ємельянова, поставити все це за провини особи, яка вчинила злочин, означає здійснити об'єктивне ставлення за провину, що не відповідає сучасному кримінальному праву, та й технічно таке не можна здійснити у слідчо-судовій практиці. Якщо ж неможливо вважати винним у посяганні на об'єкт у такому вигляді, то який сенс у тому, щоб представляти об'єкт злочину у вигляді суспільних відносин? Професор В.П. Ємельянов вважає, що визнання об'єктом злочину суспільних відносин із позиції науки вважаємо не достатньо обґрунтованим, із позиції законодавства – нічим не підтвердженим, а з позиції практики боротьби зі злочинністю – недоцільним [12, с. 175].

Тобто, залишається без відповіді питання – чому злочин є суспільно небезпечним і в чому його суспільна небезпека, чим викликається необхідність застосування заходів кримінального покарання?

У сучасній кримінально-правовій літературі деякі автори пропонують інше розуміння об'єкта злочину. Так, дослідники цієї проблеми розглядають об'єкт складу злочину як правовідносини (професор С.Я. Лихова – *Н. А.*), як соціально-значущі блага, цінності (професори П.С. Матишевський, Є.В. Фесенко, А.В. Наумов – *Н. А.*), як охоронюваний кримінальним законом порядок суспільних відносин (професори О.М. Костенко, П.П. Андрушко – *Н. А.*), як потерпілого від злочину в широкому розумінні (професори Г.П. Новосіолов, В.О. Туляков, І.Я. Козаченко – *Н. А.*) [22, с. 165].

У середині XIX ст. була досить поширена нормативістська теорія об'єкта злочину. Згідно з цією теорією, злочин – це порушення норми права, отже об'єкт злочину – правова норма. Такої теорії дотримувався М.С. Таганцев, який вважав, що об'єктом злочину завжди є юридична норма в її реальному бутті, адже заподіяння шкоди володарю реального права є тільки засіб, а не суть злочину. Воно відіграє у кримінальному праві роль другорядну, бо суть злочину є визначена цим рішучість волі порушити вимогу держави, як охоронця панування права [23, с. 3]. З таким поглядом вчені-правознавці не завжди погоджувалися, вважаючи, що під час вчинення злочину порушується конкретна кримінально-правова норма, однак вона вторинна, а суспільні відносини первинні. Спочатку виникають суспільні відносини, а норми права створюються для їх охорони. Зокрема, злочин спрямований на порушення суспільних відносин, а не кримінально-правової норми. Об'єктом же злочину є те, чому завдається або може завдатися шкода [24, с. 507].

В Україні після прийняття у 2001 р. Кримінального кодексу України кримінально-правова доктрина поступово корегується. Об'єкт злочину вже частіше, навіть прихильниками концепції суспільних відносин, визначається не тільки як суспільні відносини, але і як благо, якому злочинним заподіюється реальна шкода або створюється погроза заподіяння такої шкоди [25, с. 89]. Зокрема, професор А.А. Музика, виходячи з суспільної функції та службової ролі кримінального закону, уточнює, що кримінальний закон не тільки охороняє суспільні відносини, а водночас забезпечує можливість реалізації суспільних інтересів. Тому об'єкт злочину він визначає як забезпечену державою для суб'єктів суспільних відносин можливість певної поведінки або суспільного стану членів суспільства [26, с. 25]. Професори М.І. Мельник і М.І. Хавронюк, які підтримують концепцію, згідно з якою об'єктом є суспільні відносини, зазначають і те, що об'єктом злочину є і соціальні блага, на які посягає злочин [27, с. 12].

Серед сучасних вітчизняних авторів заслуговує на увагу концепція професора Є.В. Фесенка. Відповідно до цієї концепції, об'єктом злочину визнаються охоронювані законом цінності, проти яких спрямовано злочинне діяння і яким спричиняється чи може бути заподіяна шкода. Компонентами (різновидами) згаданих цінностей є потерпілі, їхні права й інтереси, соціальні зв'язки, а також матеріалізовані або нематеріалізовані блага. На думку професора Є.В. Фесенка, ця теорія, по суті, не вносить кардинально нових положень у вчення про об'єкт злочину. Вона лише синтезує, вбирає всі позитивні результати попередніх досліджень цієї проблеми як дореволюційних часів, так і радянського та післяреформеного періоду. З іншого боку, знімає, якщо можна, спірні питання, що породжувалися звуженим підходом до проблеми прибічниками теорії «об'єкт – суспільні відносини» та деякою розпливчастістю формули «об'єкт – блага (інтереси)» [28, с. 234–235].

Частково такі дискусії пов'язані з відсутністю єдиного підходу до визначення структури суспільних відносин. Найбільш поширеною є думка про те, що структурними елементами суспільних відносин є: 1) суб'єкти суспільних відносин – це учасники, тобто носії цих відносин. Суспільні відносини передбачають наявність двох сторін; 2) другим елементом суспільних відносин є предмет суспільних відносин. Предметом суспільних відносин можуть бути товари, майно, немайнові цінності та ін.; 3) третій структурний елемент суспільних відносин – соціальний зв'язок як зміст суспільних відносин. Під змістом суспільних відносин часто розуміють певну взаємодію, взаємозв'язок суб'єктів і предмета суспільних відносин [29, с. 79–80].

Свого часу професор Б.С. Нікіфоров детально дослідив зміст суспільних відносин, основою яких є взаємовідносини людей у суспільстві, регулятором яких виступають не тільки норми права – значну роль тут відіграють звичаї та норми моралі. Нормами кримінального права охороняється не вся сукупність суспільних відносин, а тільки ті з них, які суспільство вважає найбільш важливими, такими що представляють особливу цінність і, відповідно, потребують більш високого ступеню захисту. Критерієм розподілу злочинного і незлочинного виступає можливість діяння спричинити істотну шкоду найбільш важливим для держави суспільним відносинам [13, с. 56–58].

Відаючи данину поваги поглядам видатних вчених, ми все ж таки виділяємо як найбільш аргументовану та придатну як для теорії, так і для практики, позицію професора Є.Л. Стрельцова, згідно з якою, суспільні відносини в сфері кримінального права можуть виступати як об'єктом злочину, так і об'єктом кримінально-правової охорони [30, с. 81]. Професор Є.Л. Стрельцов вважає, що суспільні відносини стають об'єктом кримінально-правової охорони відтоді, коли кримінальне право, яке покликано охороняти саме ці суспільні відносини, набуває чинності, тобто вони набувають такої якості з того моменту, коли кримінальний закон взяв їх під свою охорону.

Поки немає злочинного посягання, суспільні відносини існують як об'єкт кримінально-правової охорони, а вже після вчинення злочину ці відносини виступають як об'єкт злочину. Між об'єктом злочину і злочинним діянням існує, умовно говорячи, постійний зв'язок: поки немає злочину, злочинних дій – немає й об'єкта злочину, відбувається злочин – з'являється об'єкт цього злочину. Отже, об'єкт злочину – це суспільні відносини, що охороняються КК України, на які посягає злочинне діяння [30, с. 81].

Розроблення проблеми систематизації злочинів проти миру, безпеки людства та міжнародного правопорядку та кримінально-правових норм, що встановлюють відповідальність за ці злочини, має важливе теоретичне і практичне значення, оскільки надає можливість не тільки упорядкувати згадану категорію злочинів і розглядати їх як певну логічно узгоджену систему, а й визначити найбільш суттєві їхні риси (ознаки), якими вони відрізняються від інших злочинів.

ЛІТЕРАТУРА

1. Мохончук С.М. Некоторые вопросы определения объекта преступлений против мира и безопасности человечества / С.М. Мохончук // Журнал научных публикаций аспирантов и докторантов. – 2013. – № 10 (88). – С. 101–106.
2. Шамара А.В. Система преступлений против мира и безопасности человечества в уголовном законодательстве Украины – их классификация в теории уголовного права / А.В. Шамара // Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету. Серія «Юриспруденція». – 2014. – № 11. – Т. 2. – С. 80–83.
3. Зелинская Н.А. Политические преступления в системе международной преступности : [моногр.] / Н.А. Зелинская. – Одеса : Фенікс, 2003. – 400 с.
4. Право международных организаций : [учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры] / [А.Х. Абашидзе, Аду Яо Никэз, Е.С. Алисиевич и др.] ; под ред. А.Х. Абашидзе. – М. : Юрайт, 2016. – 505 с.
5. Munoz Conde F. "Rethinking" the Universal Structure of Criminal Law / Francisco M. Conde // Tulsa Law Review. – 2004. – Vol. 39. – P. 941–943 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://digitalcommons.law.utulsa.edu/tlr/vol39/iss4/12>.
6. Василенко В.А. Ответственность государства за международные правонарушения / В.А. Василенко. – Киев : Вища школа, 1976. – 267 с.
7. Задорожній О.В. Конспект лекцій з основ теорії міжнародного права : [підручник] / [В.Г. Буткевич, В.В. Мицик, О.В. Задорожній] ; за ред. В.Г. Буткевича. – К. : Либідь, 2001. – 145 с.
8. Стрельцов Є.Л. Економічні злочини: внутрідержавні та міжнародні аспекти / Є.Л. Стрельцов ; передмова проф. Джесса Мегхена (Іллінойський ун-т, США). – Одеса : Астропринт, 2000. – 476 с.
9. Панов В.П. Международное уголовное право : [учебное пособие] / В.П. Панов. – М. : Инфра-М, 1997. – 320 с.
10. Римський статут міжнародного кримінального суду: Статут Організації Об'єднаних націй від 17 липня 1998 р. // Верховна Рада України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_588.
11. Трикоз Е.Н. «Универсальные преступления» и их кодификация в международном уголовном праве / Е.Н. Трикоз, А.А. Швец // Общество и право. – 2016. – № 3 (57). – С. 23–26.
12. Ємельянов В.П. Дискусійні питання щодо визначення об'єкту злочину у кримінально-правовій науці / В.П. Ємельянов // Боротьба з організованою злочинністю і корупцією (теорія і практика). – 2007. – Вип. 16. – С. 172–182 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/UJRN/boz_2007_16_17
13. Никифоров Б.С. Объект преступления по советскому уголовному праву / Б.С. Никифоров. – М. : Госюриздат, 1960. – 229 с.
14. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : [навч. посібник] / В.Я. Тацій. – Харків : УкрЮА, 1994. – 75 с.
15. Трайнин А.Н. Общее учение о составе преступления / А.Н. Трайнин. – М. : Госюриздат, 1957. – 363 с.
16. Коржанский Н.И. Объект и предмет уголовно-правовой охраны / Н.И. Коржанский. – М. : Академия Министерства внутренних дел СССР, 1980. – 246 с.
17. Глистин В. К. Проблема уголовно-правовой охраны общественных отношений (объект и квалификация преступлений) / В.К. Глистин. – Л. : Ленинградский государственный университет, 1979. – 128 с.
18. Пионтковский А.А. Учение о преступлении по советскому уголовному праву / А.А. Пионтковский. – М. : Госюриздат, 1961. – 666 с.
19. Тацій В.Я. Объект и предмет преступления в советском уголовном праве / В.Я. Тацій. – Х. : Вища школа. – 1988. – 198 с.
20. Кримінальне право України: Загальна частина : [підручник] / [Ю.В. Баулін, В.І. Борисов, В.І. Тютюгін та ін.] ; за ред. В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – 4-е вид., перероб. і допов. – Х. : Право, 2010. – 456 с.
21. Тацій В.Я. Об'єкт і предмет злочину в кримінальному праві України : [навч. посібник] / В.Я. Тацій. – Х. : УкрЮА, 1994. – 75 с.
22. Гришук В.К. Кримінальне право України : загальна частина / В.К. Гришук. – К. : Ін Юре, 2006. – 568 с.
23. Коржанський М.Й. Об'єкт і предмет злочину : [лекція] / М.Й. Коржанський. – Київ : Національна академія внутрішніх справ України, 1997. – 112 с.
24. Качур І.М. Об'єкт ввезення, виготовлення або розповсюдження творів, що пропагують культ насильства і жорстокості, расову, національну чи релігійну нетерпимість ти дискримінацію / І.М. Качур // Митна справа. – 2011. – № 1 (73). – Ч. 2. – С. 505–509 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/old_jrn/soc_gum/ms/2011_1_2/505.pdf.
25. Кримінальне право України: загальна частина : [підручник для студентів юрид. спец. виш. закладів освіти] / [М.І. Бажанов, Ю.В. Баулін, В.І. Борисов та ін.] ; за ред. професорів М.І. Бажанова, В.В. Сташиса, В.Я. Тація. – Київ–Харків : Юрінком Інтер-Право, 2001. – 416 с.
26. Музыка А.А. Відповідальність за злочини у сфері обігу наркотичних засобів / А.А. Музыка. – К. : Логос, 1998. – 324 с.
27. Науково-практичний коментар Кримінального кодексу України / [А.М. Бойко, Л.П. Брич, В.К. Гришук та ін.] ; за ред. М.І. Мельника, М.І. Хавронюка. – 7-е вид., переробл. та доповн. – К. : Юридична думка, 2010. – 1288 с.
28. Фесенко Є.В. Проблеми структури об'єкта як елемента складу злочину / Є.В. Фесенко // Вісник Академії адвокатури України. – 2009. – Число 1. – С. 234–236.
29. Савченко А.В. Сучасне кримінальне право України : [курс лекцій] / А.В. Савченко, В.В. Кузнецов, О. Ф. Шанько. – 2-ге вид., виправ. та доповн. – К. : Вид. ПАЛИВОДА А.В., 2006. – 636 с.
30. Уголовное право Украины. Общая часть : [учебник] / [Е.Н. Алиева, Л.К. Гаврильченко, Т.А. Гончар, Л.Д. Закруа, Е.Н. Миколенко, С.Н. Кучанский и др.] ; отв. ред. Е.Л. Стрельцов. – Х. : Одиссей, 2009. – 344 с.